

3. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС. СІМЕЙНЕ ПРАВО. ТРУДОВЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

DOI: <https://doi.org/10.35774/app2019.03.091>
УДК 347.6

Володимир Ватрас,
кандидат юридичних наук, професор
кафедри цивільного права та процесу
Хмельницького університету
управління та права імені Леоніда Юзькова
ORCID ID: 0000-0002-6822-7442

ЗМІСТ ТА ВИДИ ДЖЕРЕЛ СІМЕЙНОГО ПРАВА, ЩО ДІЯЛО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ, ЯКІ ВХОДИЛИ ДО СКЛАДУ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Досліджено види та особливості джерел сімейного законодавства, що діяло на українських землях в період їх входження до складу Австро-Угорської імперії. Зокрема, визначено, що в цей час основним джерелом сімейного права був Галицький цивільний кодекс 1797 року, а в подальшому – Австрійське цивільне уложення 1811 року. Ця кодифікація, на відміну від аналогічних проектів кодифікацій цивільного та сімейного права на території Наддніпрянської України, не враховувала місцевих звичаїв (про що було безпосередньо зазначено у документі, застосування до правовідносин звичаїв та місцевих статутів була можлива лише у випадках, прямо передбачених Уложенням) і загалом була частиною загальноєвропейського процесу здійснення реформування цивільного та сімейного законодавства, що розпочався з часу видання Кодексу Наполеона. Інші джерела сімейного права мали похідний характер, повинні були відповідати нормам Австрійського цивільного уложення або усувати пробіли у праві. Для цього періоду було характерне переважне становище чоловіка у шлюбі, обмеження батьківської влади лише часом неповноліття, чітке встановлення перешкод для укладення шлюбу і підстав недійсності шлюбу в законодавстві, договірний порядок встановлення правового режиму майна подружжя, а також розширенням прав позашлюбних дітей у частині забезпечення права на утримання з боку батька.

Ключові слова: джерела сімейного права, Галицький цивільний кодекс, Австрійське цивільне уложення, правовий звичай, шлюб.

Бібл.: 6.

Ватрас В.

Содержание и виды источников семейного права, действовавшей на Украинских землях, входивших в состав Австро-Венгерской Империи

Исследованы виды и особенности источников семейного законодательства, действовавшего на украинских землях в период их вхождения в состав Австро-Венгерской империи. В частности, определено, что в настоящее время основным источником семейного права был Галицкий гражданский кодекс 1797, а в дальнейшем – Австрийское гражданское уложение 1811 года. Данная кодификация, в отличие от аналогичных проектов кодификаций гражданского и семейного права на территории Приднепровской Украины, не учитывала местных обычаев (о чем

© Володимир Ватрас, 2019

было непосредственно указано в документе, применение к правоотношениям обычаев и местных уставов была возможна лишь в случаях, прямо предусмотренных Уложением) и в целом была частью общеевропейского процесса осуществления реформирования гражданского и семейного законодательства, начавшаяся со времени издания Кодекса Наполеона. Другие источники семейного права имели производный характер, должны были соответствовать нормам Австрийского гражданского уложения или устранять пробелы в праве. Для данного периода было характерно преимущественное положение мужчины в браке, ограничения родительской власти только время несовершеннолетия, четкое установление препятствий для заключения брака и оснований недействительности брака в законодательстве, договорный порядок установления правового режима имущества супругов, а также расширением прав внебрачных детей в части обеспечения права на содержание со стороны отца.

Ключевые слова: источники семейного права, Галицкий гражданский кодекс, Австрийское гражданское уложение, правовой обычай, брак.

Vatras V.

Types and features of sources of family law acting on the Ukrainian lands included in the Austro-Hungarian Empire

The scientific article is devoted to the study of the types and features of sources of family law that operated on the Ukrainian lands during their entry into the Austro-Hungarian Empire. In particular, it was determined that from 1797 to 1811 on the territory of Galicia and Bukovina a draft code of civil law of the Austrian Empire was introduced to regulate civil and family relations. Subsequently, in 1811, the Austrian Civil Code, which operated on these lands until 1934, when the Code of Obligations of the Polish Republic came into force, became effective on the Western lands that were part of the Austrian Empire, as well as on the whole territory of the Empire. Transcarpathia and Northern Bukovina – before their joining Ukraine in 1945 and 1940 respectively. This codification, unlike the similar drafts of codifications of civil and family law in the territory of Dnieper Ukraine, did not consider local customs (as stated in the document, the application to legal relations of customs and local statutes was only possible in cases expressly provided by the Code). As a whole, it was part of a pan-European process of reforming civil and family law that began with the Napoleonic Code. At the same time, it was based mainly on the norms of Roman law (pandekt law), German law (Prussian Provincial Code, provincial law of Austrian territories), rather than local customs. Other sources of family law were of a derivative nature, had to comply with the rules of the Austrian Civil Code or to close the gaps in law. At this time, the role of contractual norms that could regulate the property relations of the spouse is increasing. This period was characterized by the predominant position of the husband in marriage, the restriction of parental authority only during the period of minor age, the clear establishment of obstacles to marriage and the grounds for marriage invalidity in the legislation, as well as the extension of the rights of illegitimate children in terms of securing the right to parental maintenance.

Keywords: sources of family law, Galician civil code, Austrian Civil Code, legal custom, marriage.

Постановка проблеми. Ліквідація Української гетьманської держави та проведення розділів Речі Посполитої у другій половині XVIII ст. привела до того, що більшість українських земель опинилася у складі Російської імперії, за винятком Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття, управління якими здійснювала Габсбурзька монархія (з 1804 – Австрійська імперія, з 1867 р. – Австро-Угорська імперія). Спочатку на цих землях залишалися в дію місцеві звичаї та нормативно-правові акти. Вже у 1797 р. на цих землях було запроваджено проект загальноавстрійського цивільного кодексу, який введено в дію на території Західної Галичини, а в подальшому – поширено на Східну Галичину та Буковину, у зв'язку із чим він в юридичній літературі отримав назву Галицького цивільного кодексу. У 1811 р. на західноукраїнських землях, що входили до складу Австрійської імперії, як і на усій території Імперії, починає діяти Австрійське цивільне уложення, яке на цих землях діяло до 1934 р., коли набув чинності Зобов'язальний кодекс Польської республіки, а на Закарпатті та Північній Буковині – до їх входження до складу України 1945 і 1940 рр. відповідно [1, с. 199–202]. Ця кодифікація, на відміну від аналогічних проектів кодифікацій цивільного та сімейного права на території Наддніпрянської України, не враховувала місцевих звичаїв (про що було безпосередньо зазначено у документі, застосування до правовідносин звичаїв та місцевих статутів була можлива лише у випадках, прямо передбачених Уложенням) і загалом була частиною загальноєвропейського процесу здійснення реформування цивільного та сімейного законодавства, що розпочався з часу видання Кодексу Наполеона.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремим аспектам історіографії сімейного законодавства, яке діяло на українських землях, у тому числі з питань змісту та особливостей джерел сімейного права були присвячені наукові праці теоретиків права та істориків, таких як: О. О. Балко, О. М. Бирлюк, В. Д. Гончаренко, М. В. Гримич, О. І. Загоровський, О. П. Івановська, О. В. Клименко, Л. В. Красицька, В. С. Кульчицький, Г. К. Матвеев, М. І. Нелін, О. М. Немков, В. І. Озель, Т. О. Подковенко, Ю. М. Походзіло,

Р. О. Стефанчук, О. О. Тесля, М. К. Цатурова, Н. І. Шутко та інші. Серед наукових праць зазначених вчених майже немає комплексних наукових досліджень саме розвитку джерельної бази правового регулювання сімейних правовідносин, у тому числі і в період дії на українських землях сімейного законодавства Австро-Угорської імперії.

Мета статті. Метою цієї наукової статті є дослідження видів та особливостей джерел сімейного законодавства, що діяло на українських землях у період їх входження до складу Австро-Угорської імперії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Джерелами Галицького цивільного кодексу стали пандектне право, Прусське земське уложення 1794 р., провінційне право окремих австрійських країв, Статут Малої Польщі. Перша частина Галицького цивільного кодексу охоплювала норми про права підданих, сімейне й опікунське право і складалася з таких частин: Розділ I «Про права та закони в загальному» – загальні положення, котрі пояснювали поняття держави та права; Розділ II «Про особисте право»; Розділ III «Про шлюбне право» та Розділ IV «Про регулювання відносин між батьками та дітьми»; Розділ V «Про опіку та піклування»; Розділ VI «Про права та обов'язки поміж панами та слугами» [1, с. 38; 2, с. 44–45].

Зокрема, відповідно до п. 60 глави III права та обов'язки подружжя визначаються самою метою законного шлюбу, позитивним правом та угодою. Чоловік є главою сім'ї: чоловік управляє майном і піклується про нього, утримує і захищає у всіх справах дружину відповідно до свого становища і звання (п. 62). Дружина приймає майнове і суспільне становище чоловіка, вона повинна слідувати в його справах, допомагати в міру своїх сил у майновому стані і по дому, розвивати спільну справу спільними силами і послухом (п. 63) [3, с. 55].

Галицький цивільний кодекс 1797 р. визначав такі перешкоди для укладення шлюбу: віднесення особи до безумних, божевільних, слабоумних, дітей та неповнолітніх (п. 64), священника католицької церкви (п. 73), перебування в іншому шлюбі (п. 69), шлюб між родичами за висхідною та низхідною, братами та сестрами, в тому числі двоюрідними (п. 70), шлюб з родичами колишньої дружини або колишнього чоловіка (п. 71), між особами, які були коханцями (п. 74), відсутність згоди батьків або суду для осіб віком до 24 років (п.п. 76–78), відсутність згоди головного начальника для військовослужбовців (п. 79). Також визначені такі підстави для недійсності шлюбу, як його укладення під впливом сили або погрози, обману або введення в оману щодо нареченого або нареченої, або у зв'язку із викраденням (п. 65), вагітність дружини від іншого чоловіка (п. 66), укладення шлюбу між особами різного віросповідання (п. 72) [3, с. 56–59].

Галицький цивільний кодекс 1797 р. не передбачав підстав для припинення шлюбу, крім його припинення у зв'язку зі смертю одного з подружжя (п. 102) або його недійсності (п. 93) [3, с. 63, 65].

У п.п. 114–115 частини I глави IV Галицького цивільного кодексу передбачено, що діти, народжені у шлюбі, є сім'єю і новим товариством, з яким з'являються нові права та обов'язки. Батьки, народивши на світ дітей, отримують обов'язки їх виховувати, тобто годувати, одягати, утримувати, турбуватися про їхнє життя і здоров'я, розвивати здібності їхньої душі та тіла, турбуватися про їхнє необхідне навчання релігії та корисних знань для їх благополуччя [4, с. 44].

Загальне Цивільне уложення Австрійської імперії 1811 р., яке замінило Галицький цивільний кодекс 1797 року, сімейним відносинам приділяло чотири глави частини першої «Про права осіб».

Зокрема, у Главі I «Про права, що відносяться до особистих властивостей та якостей» в п. 22 зазначено, що навіть діти, які не народилися, знаходяться під захистом законів. Крім того, під захистом законів знаходяться діти до 7 років, малолітні діти до 14 років, неповнолітні, що не досягли 24 років (п. 21). Крім того, в п.п. 40–45 міститься визначення сім'ї, рідні, ступеня рідні, батьків та дітей [3, с. 1029, 1031]. Кодекс передбачав законність народження дитини у разі їх народження не раніше сьомого місяця після укладення шлюбу або не пізніше десятого місяця після смерті чоловіка (п. 132), дітей, народжених не у шлюбі у разі, якщо їх батьки в подальшому одружилися (п. 135), та дітей, народжених у недійсному шлюбі, якщо їх батьки не знали про перешкоди щодо укладення шлюбу (п. 136) [3, с. 75]. Незаконні діти позбавляються прав їх родичів по батькові (п. 138), однак мають право на утримання з боку їх батьків (п. 139) [3, с. 77].

Австрійське цивільне уложення 1811 р., яке замінило Галицький цивільний кодекс врегульовувало питання інституту шлюбу у Главі 2 Частини другої «Про шлюбне право», у ст. 94 визначає підстави недійсності шлюбу – порушення обставин, зазначених у ст. ст. 49, 50, 51, 52, 54, 56, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 75, 119 Австрійського цивільного уложення [5, с. 1035]. Такими обставинами є:

1) відсутність згоди, у зв'язку із нездатністю її надавати: а) укладення шлюбу божевільними, слабоумними або малолітніми особами (ст. 48); б) відсутність згоди батька у разі укладення шлюбу неповнолітньою особою (у випадку смерті чи недієздатності батька, або за відмови батька від укладення шлюбу, або якщо особа є позашлюбною дитиною, або неповнолітня особа є іноземцем і не має можливості пред'явити

згоду на укладення шлюбу – відсутність рішення суду про надання відповідної згоди) (ст. 49-52); в) відсутність письмової згоди начальника на укладення шлюбу військовослужбовцем або особою, що належить до військового стану (ст. 54);

2) відсутність дійсної згоди: а) у зв'язку із погрозами щодо особи та її страху (ст. 55); б) у зв'язку із викраденням особи (ст. 56); в) у зв'язку із помилками особи щодо особи майбутнього подружжя (ст. 57); г) вагітність дружини не від чоловіка, а від іншої особи (ст. 58);

3) відсутність здатності щодо досягнення мети шлюбу: а) укладення шлюбу особою, засудженою до тяжкого або найтяжчого злочину на час відбуття покарання (ст. 61); б) перебування в іншому зареєстрованому шлюбі (ст. 62); в) наявність духовного сану (священника або монаха) (ст. 63); г) різне віросповідання, тобто укладення шлюбу між християнами та особами нехристиянського віросповідання (ст. 64); д) наявність родинних відносин, зокрема за висхідною та низхідною лініями, між повнорідними і неповнорідними братами та сестрами, з дядьком або тіткою, незалежно від того чи родинні відносини базуються на законному шлюбі чи на позашлюбному народженні (ст. 65), а також укладення шлюбу з родичами іншого з подружжя (ст. 66); е) укладення шлюбу внаслідок перелюбу (ст. 67) або вбивства іншого з подружжя (ст. 68);

4) відсутність суттєвих обрядів, а саме: оголошення згоди на шлюб (ст. 69), надання урочистої згоди на укладення шлюбу (ст. 75), ліквідація перешкод для укладення шлюбу (ст. 85). Недотримання цих процедурних питань призведе до недійсності шлюбу;

5) укладення повторного шлюбу особою, шлюб з якою розірваний у зв'язку із перелюбом або з іншої не реабілітуючої підстави (ст. 119) [5, с. 1031–1035, 1037].

Слід зазначити, що Австрійське цивільне уложення вже не передбачало такої підстави недійсності шлюбу, як укладення повторного шлюбу дружиною на час вагітності або до закінчення шестимісячного терміну після смерті чоловіка або розлучення, або визнання шлюбу недійсним (ст. 120) [5, с. 1037].

Крім того, перешкодою для укладення шлюбу (але не підставою для його розірвання) є нездатність до виконання шлюбного обов'язку, якщо вона існувала в момент укладення шлюбу (незалежно від того чи вона тимчасова чи постійна) (ст. 60) [5, с. 1032].

Чоловік є головою сім'ї. Переважно йому належить право вести господарство, але він зобов'язаний відповідно до своїх майнових можливостей надавати дружині належне утримання і заступати її у всіх випадках (ст. 91).

Дружина отримує прізвище чоловіка і користується правами його стану. Вона зобов'язана слідувати за чоловіком до місця його проживання, допомагати йому в міру можливості у веденні господарства і в придбанні засобів, і, наскільки це необхідно для домашнього порядку, виконувати зроблені чоловіком розпорядження та наглядати за виконанням їх іншими) (ст. 92).

Крім того, подружжя має відповідні майнові права, які передбачені у шлюбному договорі (ст. 89) [5, с. 1035].

Підставами розірвання шлюбу є виключно перелюб або інший злочин, одностороннє залишення ним іншого з подружжя, безладне життя, що несе загрозу майну сім'ї або добрим звичаям сім'ї, посягання, небезпечне для життя чи здоров'я, постійні образи, тривалі тілесні хвороби, що небезпечні зараженням. Водночас можливим є тимчасове розлучення за взаємною згодою (за наявності трикратних закликів священника до подружжя зберегти шлюб та публічно висловленого рішення подружжя припинити шлюб та рішення суду у разі наявності згоди подружжя щодо умов розлучення, а також визначення місцезнаходження дітей та опіки над ними), яке може бути припинене у разі прийняття обома з подружжя рішення про це. При цьому, у разі шлюбу між особами римо-католицької віри єдиною підставою для припинення шлюбу є смерть одного з подружжя [5, с. 1036–1037].

У Главі III «Про взаємні права батьків і дітей» визначено, що підставою взаємних прав та обов'язків батьків і дітей є народження дітей у шлюбі (ст. 137), а також на сьомому місяці після укладення шлюбу або на десятому місяці після смерті чоловіка або припинення шлюбу (ст. 138).

Як було зазначено у ст. 138 Книги загальних цивільних законів Австрії 1811 р.: «За дітьми, що їх народила жінка після спливу 180 днів від укладення шлюбу або до спливу 300 днів після смерті чоловіка чи повного розірвання подружнього зв'язку, припускається законне походження» [4, с. 45].

Батьки зобов'язані спільно виховувати своїх законних дітей: турбуватися про їх життя та здоров'я, надавати їм належне утримання, розвивати їх фізичні та духовні сили і через навчання релігії та корисним знанням – покласти їм основу для майбутнього благополуччя (ст. 139), при цьому обов'язки щодо утримання дітей лежать переважно на батькові (ст. 141). У разі розлучення подружжя діти чоловічої статі до досягнення чотирьох років, а діти жіночої статі до досягнення семи років повинні залишатися з

матір'ю, а подальше їх місце проживання вирішує суд (ст. 142). Якщо батько не має коштів, утримувати дітей зобов'язана мати, якщо дитина є сиротою – висхідні зі сторони батька, якщо їх немає – зі сторони матері (ст. 145). Батьки вправі шукати зниклих дітей, вимагати їх видачі, а таких, що втекли, повертати собі за сприяння влади, а також піддавати покаранням у разі порушення ними домашнього порядку та спокою (ст. 145). Діти отримують прізвище свого батька, його герб та інші особисті права його роду та стану (ст. 146) [4, с. 334–338; 5, с. 1039].

Що стосується позашлюбних дітей, вони мають право вимагати утримання від своїх батьків, однак переважне право проживання та виховання таких дітей належить їх матері (ст. ст. 165–170) [5, с. 1041].

В Австрійському цивільному уложенні у ст. 172 передбачено, що батьківська влада не є безмежною у часі і припиняється із досягненням дитиною повноліття (із досягненням двадцяти чотирьох років) або якщо особа була звільнена від батьківської влади за рішенням суду чи дозволу батька вести синові самостійне господарство (ст. 174) [5, с. 1042].

В Австрійській імперії законодавство передбачало поруч з опікою альтернативні форми виховання дітей. Так, Загальне Цивільне уложення Австрійської імперії 1811 р. передбачало «союзи, подібні до правовідносин між батьками та дітьми». До них поруч з усиновленням належало «прийняття на виховання», згідно з яким приймати на виховання дозволено кожному (якщо сторони забажали укласти з цього предмету договір, то він має бути затверджений судом, у якому окреслюються межі виховання). Водночас особа, яка приймає на виховання, не мала права вимагати відшкодування своїх витрат на утримання дитини [5, с. 1042–1043]. З іншого боку, суд міг призначити старанним опікунам з чистого доходу щорічну винагороду в розмірі не більше 5% чистого доходу або чотирьох тисяч гульденів [6, с. 437].

Висновки. Таким чином, основними джерелами сімейного права на українських землях, що входили до складу Австро-Угорської імперії, стали Австрійське цивільне уложення 1811 р., а в період з 1797 по 1811 р. – Цивільний кодекс, що діяв винятково на території Галичини та Буковини. Інші джерела права мали другорядний характер, повинні були відповідати нормам Австрійського цивільного уложення або усувати пробіли у праві. В цей час зменшується роль звичаєвих та релігійних норм зменшується, а договірних, якими могли бути врегульовані майнові відносини подружжя, зменшуються.

Список використаних джерел

1. Шутко Н. І. Зобов'язальне право за цивільним кодексом Австрії 1811 року та його застосування на західноукраїнських землях (1811–1939 роки): дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Львів, 2018. 272 с.
2. Стефанчук Р., Блажівська О. Історичні аспекти створення Галицького цивільного кодексу 1797 року. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2014. № 4 (37). С. 42–48.
3. Гражданский кодекс Восточной Галиции 1797 г. = Codex civilis pro Galicia Orientalianni MDCCXCVII. Пер. с лат. Л. Гужвы; под ред. О. Кутателадзе, В. Зубаря. Москва : Статут ; Одесса, 2013. 536 с.
4. Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей : монографія. Київ : Ліра-К, 2014. 628 с.
5. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях : Т. 1. Уклад.: Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. / за ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. К. : Правова єдність, 2009. 1168 с.
6. Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. : Навчальний посібник. Т. 1. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 2000. 472 с.

References

1. Shutko, N. I. (2018). *Zoboviazalne pravo za tsyvilnym kodeksom Avstrii 1811 roku ta yoho zastosuvannya na zakhidnoukrainskykh zemliakh (1811-1939 roky) [Obligation law under the Civil Code of Austria of 1811 and its application in Western Ukrainian lands (1811–1939)]*. Dissertation for the scholarly degree of Candidate of Sciences in Jurisprudence in specialty 12.00.01 – Theory and History of State and Law; History of Political and Legal Doctrines. Lviv [in Ukrainian].
2. Stefanchuk, R., Blazhivska, O. (2014). *Istorychni aspekty stvorennia Halytskoho tsyvilnoho kodeksu 1797 roku [Historical aspects of the creation of the Galician Civil Code in 1797]*. *Visnyk Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy – Bulletin of the National Academy of Public Prosecutor's Office of Ukraine*, 4 (37), 42–48 [in Ukrainian].

3. *Grazhdanskij kodeks Vostochnoj Galinin 1797 g.* = *Codeh civilis pro Galicia Orientali anni MDCCHCVII* [Civil Code of Eastern Galinin 1797 = *Codex civilis pro Galicia Orientali anni MDCCXCVII*] (2013). Per z lat. L. Guzhva. Pod red. O. Kutateladze, V. Zubar. Moscow: Statut, Odesa [in Russian].
4. Krasyt'ska, L.V. (2014). *Problemy zdiisnennia ta zakhystu osobystykh ta mainovykh prav batkiv i ditei* [Problems of realization and protection of personal and property rights of parents and children]: a monograph. Kyiv: Lyra-K [in Ukrainian].
5. Bilousov, Yu. V., Kalaur, I.R., Hrynko S.D. et al (2009). *Kodyfikatsiia tsyvilnoho zakonodavstva na ukrainskykh zemliakh* [Codification of Civil Law in Ukrainian Lands], 1. R. O. Stefanchuk, M. O. Stefanchuk. Kyiv: Pravova yednist [in Ukrainian].
6. Honcharenko, V. D. (2000). *Khrestomatiia z istorii derzhavy i prava Ukrainy* [Reader on the History of State and Law of Ukraine]. U 2 t.: Textbook. Volume 1. Kyiv: «In Jure» [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 26.08.2019.